

Als warme broodjes

Lezers en boeken in Amsterdamse winkelbibliotheken in de negentiende eeuw

MARJA KEYSER

In de Hartenstraat dan was 'n leesbibliotheek. Een kleine jongen met 'n stadskleurig gezichtje, stond op de stoep, en scheen besluite-loos. [...] Schynbaar verdiept in de beschouwing der bonte tweeduits-prenten, die de glazen voordeur van den aandoeningwinkel maakten tot 'n staalkaart van onbegrypelyke dieren, vierkante bomen en onmogelyke soldaten, dwaalde z'n blik gedurig scheef-uit, als van iemand die vreest betrapt te worden op misdryf. [...] [...] 't plan dat hem zo kleven deed aan die stoep in de Hartenstraat, was niet meer of minder dan z'n intrede in de toverwereld der romanlektuur: hy wilde Glorioso lezen.

[...]

– Wat maal je daar toch, jongetje? Mot je wat, kom in. Anders, ga heen.

Nu moest Wouter wel binnengaan, of hy had afstand moeten doen van Glorioso. Want de man die, bukkende over de toonbank, zich als 'n alikruik omwring om de deur te openen, en onzen held die woorden toe te grauwen, had geen gezicht dat uitlokte tot terugke-ren, als-i eenmaal toornig was gemaakt door doelloos <<malen>> aan de deur. Althans Wouter, die eerst den moed niet had binnen te gaan, durfde nu niet weglopen. Hy voelde zich binnengetrokken [...] 't was of de boekwinkel hem inslikte.

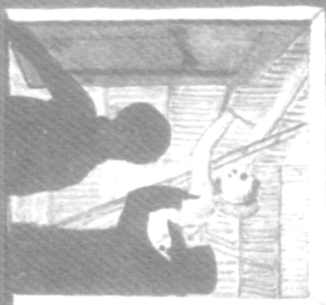
– Glorioso [...] asjeblijft, m'nheer, en hier [...]

[...]

– En hier is geld [...]

Want-i wist van den schoolmakker die 'm had aangestoken met de romanziekte, dat men in 'n leesbibliotheek <<pand>> eiste van onbekende klanten.

De boekeman scheen zich <<gedekt>> te achten door de neergelegde veertien stuivers. Althans hy nam uit de kast 'n deeltje dat vet en beleen, op omslag en bladzijden tekens droeg van veel onzindelyk genot. [...] Na met 'n bevend stemmetje den man te



Christiaan Andriessen (1775-1849), De leesbibliotheek van Gerbrand Roos, in de Hartenstraat te Amsterdam, 9 december 1804.

hebben opgegeven hoe-i heette, verstopte Wouter z'n misdadig geluk onder 't helend kielkje, en vloog de deur uit, [...]

Multatuli, *Idee* 362, VW II (1951) 527-529.

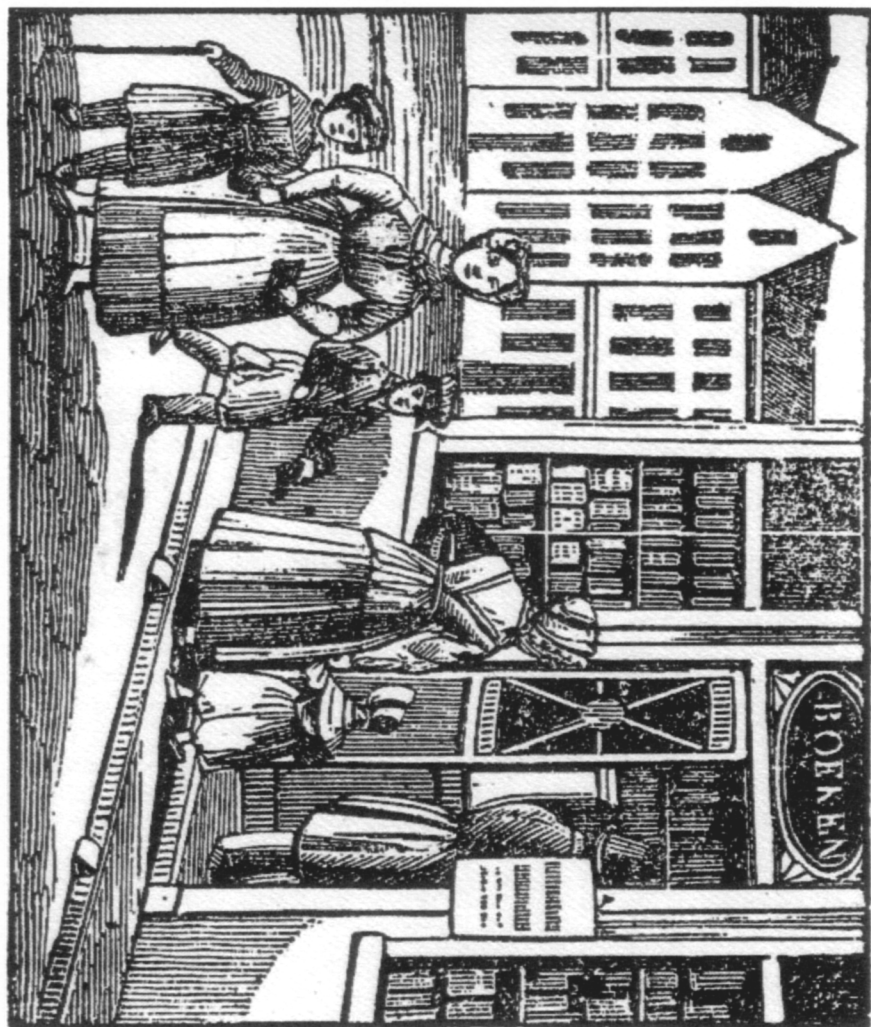
De leesbibliotheek waar Woutertje Pieterse de beroemde roversroman *Glorioso* leende was een winkelbibliotheek, dat is een leesbibliotheek verbonden aan een boekhandel. Wanneer de boekhandelaar boeken begon te verhuuren is niet bekend, zeker is dat winkelbibliotheken al in het midden van de achttiende eeuw bestonden. Hannie van Goinga geeft in haar proefschrift *Alom te bekomen: veranderingen in de boekdistributie in de Republiek 1720-1800* (1999) een overzicht van de stand van zaken bij het onderzoek naar de leesbibliotheken in de achttiende eeuw.

Naar winkelbibliotheken in de negentiende eeuw is nauwelijks onderzoek gedaan. Eigenlijk heeft alleen de helaas te jong overleden Bernt Luger zich er uitvoerig mee beziggehouden: vooral met de winkelbibliotheek van de Gebroeders Van der Hoek te Leiden die van 1833 tot in 1937 bestaan heeft. Dat Luger vrijwel de enige is geweest is niet toevallig. Wie winkelbibliotheken wil onderzoeken komt spoedig tot de ontdekking dat zelfs het vergaren van namen van leesbibliotheekhouders, vooral uit de eerste helft van de negentiende eeuw, op grote problemen stuit: omdat de boekhandel de hoofdzaak is wordt de annexe leesbibliotheek lang niet altijd vermeld. Bovendien zijn bijvoorbeeld in Amsterdam de patentregisters verloren gegaan die de leesbibliotheken zouden vermelden omdat daar apart patentbelasting over betaald moest worden. Voorts, wat de inhoudelijke kant van de winkelbibliotheken betreft, wordt onderzoek bemoeilijkt omdat er vrijwel geen catalogi bewaard zijn gebleven en al helemaal geen leenregisters. Een overzicht van de stand van zaken bij het onderzoek naar de winkelbibliotheken in de negentiende eeuw is dus gauw gemaakt. Behalve Van Goinga die in haar studie een paar bibliotheken noemt die tot in de negentiende eeuw zijn doorgegaan en Lugers artikelen (gebundeld in *Wie las wat in de negentiende eeuw?*, 1997) is er vrijwel niets.

Ik wil daarom hier wat losse gegevens over merendeels Amsterdamse winkelbibliotheken samenbrengen in de hoop dat het een aansporing tot verder onderzoek zal zijn.

De beste (uitlandsche) vernuften

De vroegste afbeelding van een negentiende-eeuwse Amsterdamse winkelbibliotheek is van Christiaan Andriessen (1775-1846): een van zijn dagboektekeningen, thans in de Bibliotheek van de Koninklijke Vereniging van het Boekenvak (gehuisvest in de Universiteitsbibliotheek Amsterdam). Op de schets zien we Christiaans bezoek aan de leesbibliotheek van Gerbrand Roos in de Hartenstraat op 9 december 1804. De bibliotheek waar twintig jaar later Woutertje Pieterse, alias Eduard Douwes Dekker, de roversroman



Op een Amsterdamse kinderprent van 1822 zien we lezers voor een boekwinkel. Uit: *Bibliopola* I p. 151.

Glorioso leende, en waarover Douwes Dekker ook nog vertelt dat prekenbundels op de bovenste plank stonden en netjes bleven omdat ze nooit werden gevraagd.¹

Behalve de bibliotheek van Roos waren er in die tijd natuurlijk meer winkel- en leesbibliotheken in Amsterdam. Een aantal daarvan, namelijk die al van vóór 1800 dateerden, wordt vermeld door Van Goinga. Ook uit Berry Dongelmans' *Van Alkmaar tot Zwijndrecht* (1988) zijn namen bekend, vooral uit de hierin opgenomen formulieren uit 1811 van het door het Franse gezag gehouden onderzoek naar oorsprong en omvang van boekhandels en uitgeverijen.

Zo waren er aan het begin van de negentiende eeuw in Amsterdam de leesbibliotheken van de boekhandelaar J. van Gulik (zaak opgericht 1776), van P. Jans & Zoon (zaak opgericht 1782) en van Henry Ruijter (zaak opgericht 1803). Van de twee laatsten is niet duidelijk of beiden ook boekhandelaren waren. Boekhandelaar en uitgever L.A.C. Hesse op het Rokin exploiteerde sinds het najaar van 1805 een Duitse leesbibliotheek, waarvan ook een catalogus verkrijgbaar was. De boekerij was snel gegroeid: van 800 nummers in 1805 naar bijna 3.000 in november 1808, de 'beste en uitgezochteste wysgeerige, historische en dichtkundige werken, reisbeschryvingen, romans, en eindelyk eene verzameling van meer dan 1000 tooneelstukken'. Je kon bij Hesse, bij een jaarabonnement van f 9 (of f 5 en tien stuivers per half jaar) slechts één werk tegelijk mee naar huis nemen en als dat werk uit meer dan vier delen bestond kreeg je er maar vier mee. Wie ze langer dan veertien dagen hield, moest drie stuivers per deel per week betalen. En uiteraard, als je een boek kwijtraakte of bedierf, moest je het vergoeden.

Hesses ten geleide voor in zijn prospectus uit 1808 zou veertig jaar later bijna ongewijzigd worden overgenomen door de boekhandelaar J.M.E. Meijer in diens leesbibliotheekcatalogus. Het verwoordt het ideaal achter de bibliotheek, met de boekhandelaar/leesbibliotheekhouder bijna als een filantroop die gedachteloos verhuurt tegen een schappelijke prijs. Het sluit aan bij de gedachte dat het vak van boekhandelaar niet zomaar een vak is, maar een van een zekere verhevenheid en verantwoordelijkheid. Laten we Hesse aan het woord:

Het is een zonderling genoeg voor een beminnaar der schoone letterkunde, wanneer hy zich op eene alleszins onkostbare wyze, op de voortbrengselen van de beste uitlandsche vernuften vergasten kan; hier toe ziet hy zich, door den aanleg van welingerigte en met het doel overeenkomstige Lees-bibliotheken, ten vollen in staat gesteld, vooral dan, wanneer de genoemde inrigtingen zoodanig zyn, dat hy door dezelve zyne weetlust in den volstrektsten zin bevredigen, en aan zyne leesgierigheid voldoening verschaffen kan.

Mikte Hesse op de vele Duitse immigranten die al tientallen jaren Amsterdam binnenstroonden, Meijer Binger richtte zich vanaf 1808 vooral op de grote joodse bevolkingsgroep. Toen hij in 1827 overleed, werd zijn bibliotheek waarschijnlijk voortgezet door zijn broer Hijman (1756-1830), in dezelfde Zwanenburgerstraat waar deze eerder een kledingverhuurbedrijf exploiteerde. Deze Hijman was verantwoordelijk voor de fraaie kalligrafie in een gebedenboek, dat hij samen met zijn zoons in 1820/21 produceerde en dat een van de mooiste negentiende-eeuwse handschriften in de Bibliotheca Rosenthaliana is. Overigens, Hijmans zoon Anthonie (*1797) werkte een aantal jaren voor Meijer in de leesbibliotheek, vóór hij een bekend houtsnijder, etser en illustrator werd.²

Zomers langer open

Maar terug naar de winkelbibliotheek van J. van Gulik, waarvan de catalogus uit 1803 bewaard is gebleven, de *Naamlijst van boeken der publieke leesbibliotheek*. Deze, met zijn titelblad en leesvoorwaarden in het Nederlands en Frans, bevat 6.345 nummers. Het zijn voornamelijk Franse, maar ook Nederlandse en Engelse boeken. De bibliotheek is dagelijks behalve zon- en feestdagen geopend 's morgens van 9-13 en 's middags van 14-16 uur (van maart-augustus van 15-19 uur). Een jaarabonnement kostte f 12, voor zes maanden f 7 en voor drie maanden f 4. Wie incidenteel een boek wilde, betaalde drie stuivers per deel per week. Een uitleentermijn voor het geleende wordt in de catalogus niet genoemd, maar wel een boete voor overschrijding, gelijk aan de prijs voor incidenteel gebruik: net als bij Hesse drie stuivers per deel per week. Meestal zal de klant (of zijn bediende) de boeken gehaald en teruggebracht hebben, maar er werd ook aan huis bezorgd en omgeruild.

Klanten woonachtig buiten Amsterdam, konden dertig tot veertig delen tegelijk krijgen, waarvan ze bij franco terugzending niet meer dan één werk mochten houden. Dat kostte per jaar f 15.

Toen Jan van Gulik in 1807 overleed verkocht zijn weduwe Margaretha de Wit de boekhandel, maar ze behield de leesbibliotheek nog jaren. Het is niet ondenkbaar dat zij, toen haar man nog leefde, al de bibliotheek runde: ook op het plaatje van bibliotheek Roos zien we een vrouw de klanten helpen.

Na de Franse tijd leefde de economie weer langzaam op. Ook met het boekenvak ging het beter. Veel boekhandelaren hielden een winkelbibliotheek. Daar was immers, zeker in grotere plaatsen, goed geld mee te verdienen, zoals ook het *Taschenbuch für Zöglinge des Buchhandels* uit 1834 benadrukt. Want de boekhandelaar is lang van tevoren op de hoogte van nieuwe uitgaven; hij geniet een flinke korting op zijn aankopen en, in Nederland komt de afrekening pas aan het einde van het jaar. De anonieme auteur van het *Taschenbuch* adviseert veel populaire belletrise, romans en toneel-

werken. Verder is een catalogus erg praktisch, zegt hij, en is grote oplettendheid nodig om het overschrijden van de uitleentermijn te voorkomen en om de terugbezorgde boeken op beschadigingen te controleren.

20.000 boeken voor negen gulden

Rond 1830 waren er in Amsterdam zo'n 25-30 leesbibliotheken in allerlei soorten, de meeste waarschijnlijk winkelbibliotheken. Grote en kleine, sommige met uitsluitend Hollandse, andere met Duitse, Franse en Engelse boeken, of gespecialiseerd in Hebreeuws. De belangrijkste leesbibliotheek was die van de bekende boekhandelaars en uitgevers de Gebroeders Diederichs, op de Nieuwezijdsvoorburgwal waar nu het gebouw van het *Algemeen Handelsblad* staat.

Uit de gedrukte catalogus blijkt dat het een bibliotheek was met Nederlandse, Duitse, Engelse en Franse boeken; de nummering van de boeken was omstreeks 1826 al opgelopen tot 25.000. De enorme hoeveelheid boeken maakte een bijzondere organisatie wenselijk: kostte een jaarabonnement op alles aanvankelijk *f* 9, toen er 21.000 boekwerken waren werd de bibliotheek verdeeld in drie afdelingen (drie stukken van opeenvolgende nummers) en moest men een abonnement per afdeling nemen, voor *f* 12 per jaar, terwijl de vorming van nieuwe vierde en vijfde afdelingen in het vooruitzicht werd gesteld. Ook de nieuwste boeken vormden een aparte afdeling, met een apart abonnement. Voor lezers van buiten Amsterdam werden per geval de voorwaarden vastgesteld.

Als warme broodjes: Anton Cramer en zijn lezers

'Sommige menschen vermeenen, dat men de nieuwe boeken met het brood gelijk des morgens uit de oven haalt',³ verzuchtte de Amsterdamse leesbibliotheekhouder Anton Cramer in 1829. Hij was in 1827 zijn boekhandel annex leesbibliotheek begonnen op de Prinsengracht, over de Leidsekruisstraat, en blijkbaar was de voortdurende vraag naar de nieuwste boeken zo groot dat hij die nauwelijks kon bijhouden. Aan Anton Cramer, overigens zelf een veelgelezen schrijver in leesbibliotheken, danken wij de waarschijnlijk vroegste beschrijving van zo'n instelling. Hij is daarmee bij mijn weten de enige leesbibliotheekhouder uit de negentiende eeuw die zijn branche beschreven heeft, in 1829 al, in zijn mengelwerk *De Pelgrim der Nederlanden* (deel 6, pp. 36-52). Hij constateert:

Instellingen van dien aard schenken de daarin werkzamen [...] weinig rust. Om een niets moet hij, aan de schrijftafel gezeten de pen nederleggen, en het oor leenen. Hij moet nagenoeg den inhoud van ieder werk, dat hij bezit of weldra bezitten zal, kennen.

Aardig is het beeld dat hij geeft van zijn zaak: wij stellen ons rijen grauwe kartonnetjes voor, Anton Cramer heeft het over de veelkleurige banden

GLORIOSO

DE

GROOTE DUIVEL.

EENE

ROVERSGESCHIEDENIS

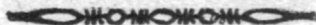
UIT DE

AGTTIENDE EEUW.

DOOR DEN SCHRYVER VAN

R I N A L D I N L

E E R S T E D E E L.



Te AMSTELDAM,

by G. R O O S,

1 8 0 5.

waar hij tussen zit. Gekaft? In kleurig karton? Linnen banden waren er nauwelijks in die tijd en nog lang niet alles had het gekleurde papieren uitgeversbandje. Maar hoe kleurig ook, ze zijn vaak 'bestoven en gevlekt'.

Cramer vertelt hoe het in zijn zaak toegaat, en schetst zijn lezers en hun voorkeuren. Wie waren die lezers? Boeken, vooral romans, waren duur, in ieder geval te duur voor dat deel van het lezend publiek, dat tot de (kleine) middenstand behoorde en dat geen toegang had tot de deftiger leesgezelschappen en leesmusea. Maar ook wie het wel zou kunnen betalen, leende vaak liever. Onderzoek heeft uitgewezen dat men zijn geld liever besteedde aan non-fictie.⁴

Een analyse van de voor tien cent verkrijgbare catalogus en van de jaarlijkse supplementen leert⁵ dat er na verloop van enige jaren minder nieuwe boeken aangeschaft werden, en dat er relatief meer Franse boeken gekocht werden dan Nederlandse. Dat geeft een indicatie voor de maatschappelijke stand van de lezers. Cramer heeft voornamelijk mensen uit deftige burgerij tot klant, en verder hen die daartoe wilden behoren: mensen die liefst Frans lazen. Duitse en Engelse auteurs werden niet in de oorspronkelijke taal gelezen, maar in Franse of Nederlandse vertaling.

De lezers kwamen niet altijd zelf, maar stuurden vaak meiden en knechts om de boeken om te ruilen. Ze willen gewoon iets lezen, dat ze nog niet kennen. Van gerichte belangstelling is vaak geen sprake. De populaire auteurs van die tijd zijn troef: Lafontaine, Kotzebue, Bilderbeck, Ducray-Duminil, Clauren, Pichler, Langbein, Walter Scott en Spindler. In Cramers woorden:

Die zien wij gaarne onze deur uitwandelen. Velen van hen zijn haast nooit te huis. De eersten zijn, wel is waar, van de rijkgestoffeerde kamers onzer abonnés in de keuken gedaald. Hoe vet zij soms ook daar worden, schenken zij ons een kluitje boter op het huisbakken brood.⁶

Cramers dialoogje tussen een veellezend meisje en haar moeder illustreert dat nog eens. Het meisje Elize vertelt dat ze zo van de geschiedkundige romans van Walter Scott houdt en ze bijna allemaal gelezen heeft: 'Maar niet allen; want wat helpt het mij, of ik onze meid al naar de leesbibliotheek zend, zijne werken zijn bijna nooit verkrijgbaar. De verhuurder heeft mij te dikwijls te vergeefs laten loopen.' Later zegt Elize nog: 'Ik lees, om mij wat te verstrooijen.' Waarop haar moeder uitvaart: 'Eene regt ongelukkige verstrooijing! Het zijn veelal verdichtsels, en dus eene geheel onnutte tijd-korting [...] Ik heb u altijd gezegd: Elize lees dat, wat men klassiek noemt.' Maar Elize werpt tegen dat de klassieken niet in de leesbibliotheek te huur zijn. Mensen willen ze nauwelijks lezen, of, aldus leesbibliotheekhouder Cramer: 'hoe met zulke half versleten geleerden dan aan den kost gekomen.' Populaire werken, ja daar had men meestal wel een aantal exemplaren van in huis: daar werd op verdiend.

Cramer had ook, naast de boeken die in de catalogus stonden en bij



LIBRAIRIE
de
DIEDERICHES FRÈRES.
Magasin de Librairie
Allemande, Hollandaise, Française et Anglaise.
BIBLIOTHEQUE DE LECTURE
et
Ouvrages périodiques à lire.
Marché aux fleurs N^o 227 et 228
(Bloemmarkt.)
AMSTERDAM.

abonnement geleend konden worden, de allernieuwste Franse boekwerken. Die kon men ook lenen, echter niet bij abonnement, maar uitsluitend tegen betaling per deel. In 1832 vielen ook alle werken van Paul de Kock in deze categorie. Geen wonder: men vond de inhoud destijds prikkelend, en solide boekhandelaren hielden dit soort boeken 'met weerzin achteraf'.⁷

Vermeldenswaard is dat de basis voor Cramers winkelbibliotheek zijn eigen privé-bibliotheek was, gevormd toen hij – voor hij boekhandelaar werd – een welgesteld koopman was. Overigens is dat niet uniek: ook de leesbibliotheek van Godert Cohen te Nijmegen had een dergelijke achtergrond: gedwongen door armoede begon zijn moeder de omvangrijke boekerij van zijn vader te verhuren (1824) en zoon Godert professionaliseerde de zaak een paar jaar later.

Opkomst en teruggang

De winkelbibliotheek Diederichs ontstond in een tijd van opgaand getij. Volgens Kruseman groeit het aantal leesbibliotheeken na 1830 spectaculair. In 1850 telde Amsterdam bij een inwoneraantal van 225.710 meer dan 55 leesbibliotheeken. Die van de Gebr. Diederichs is dan inmiddels overgegaan in handen van C.G. van der Post, die het oude titelblad van de catalogi scheurt en er een nieuw met zijn eigen naam opplakt. De prijs van een jaarabonnement is nog ongeveer hetzelfde als aan het begin van de eeuw: f 12 per jaar, en buiten de stad kon men nog steeds twintig delen tegelijk krijgen voor f 15 (aldus de leesvoorwaarden J.M.E. Meijer omstreeks 1850, die ook vraagt om de boeken netjes te houden 'opdat het geciviliseerd publiek dezelve zonder tegenzin in handen kunnen nemen').

Amsterdam groeit snel: 281.945 inwoners in 1875 en 308.952 in 1880. Merkwaardig genoeg vertoont het aantal commerciële leesbibliotheeken zoals vermeld in het *Adresboek voor den boekhandel* een geheel ander beeld: van 55 in 1850, naar veel minder dan de helft, namelijk 20, in 1875.⁸ Dat kan samenhangen met de grotere boekproductie door mechanisatie waardoor na 1850 oplagen groter en de boeken goedkoper werden. Nutsbibliotheeken waren er al lang, dus dat kan nauwelijks van invloed geweest zijn; voor echte concurrentie van de openbare bibliotheken was het nog te vroeg. Het blijft vreemd dat ondanks het beschavingsoffensief van de tweede helft van de negentiende eeuw het aantal leesbibliotheeken afneemt. Er zou onderzocht moeten worden waar de teruggang in aantal te vinden is: bij de winkelbibliotheeken, bij de overige leesbibliotheeken of bij beide. En ook: waren er minder maar grotere leesbibliotheeken? En niet onbelangrijk is de vraag of de vermeldingen in het *Adresboek* wel volledig zijn.

Opzichtige titelbladen

Tegenwoordig associeert men de particuliere leesbibliotheek gewoonlijk

PK 68-969



NAAM: HET DRIE CORSETTEN

CH. PAUL DE KOCK.

DE DAME

MET

DRIE CORSETTEN.

Le nombre sept est aux Femmes!

NAAR HET FRANSCH.

LEIDEN,
G. L. W. HAZENBERG.
1875.

met triviale literatuur in vergelijking met het aanbod van de openbare bibliotheek, maar in de negentiende eeuw bestonden, naast de leesbibliotheken die slechts de allereenvoudigste amusementslectuur fourneerden, ook leesbibliotheken met goede collecties. De winkelbibliotheek van de Leidse Gebroeders Van der Hoek was zo'n kwaliteitsbibliotheek. Toch hebben de boeken, die in 1949 in de UB Amsterdam terechtkwamen, lang bekend gestaan als de 'keukenmeidenromans'. En dat was geen wonder. Vóór 1870 hadden ook de betere romans vaak opzichtige titelbladen, met een emotioneel geladen afbeelding. Juist voor romans die men meestal niet zelf kocht maar uit de leesbibliotheek leende, was het titelblad een belangrijk criterium om een boek wel of niet te willen lezen. Om nog even terug te gaan naar Cramers beschrijving uit 1829, waar de neef van het meisje Elize wat boeken voor haar uit de leesbibliotheek gehaald heeft:

Elize [...] doorsnuffelde de [...] boeken, en daar geene keurige vignetten voor dezelfde prijken, of wel eenen geheimzinnige titel voerden, zeide zij slechts: 'Nu wij zullen zien. Ik dank u neef!'. Zie hier nu, lezer! nagenoeg den hedendaagschen smaak der lectuur. Wil men zijne werken zien verkoopen, dient men wel aan denzelven te voldoen. De leesbibliotheekhouder voor alles ziet naar eenen fraaijen titel en vignet om, en hij is verzekerd, dat in dit geval het boek niet onopgesneden op het boekenrek zal blijven staan.⁹

Leesinstelling

Behalve boeken lenen (of kopen) kon je bij Diederichs, Cramer en vele andere boekhandelaren ook opgeven welk tijdschrift je gedurende een jaar wilde lezen. Mits er voldoende intekenaars waren, kwam het blad dan in de leesinstelling. Voordeel was natuurlijk dat het samen lezen van een tijdschrift aanzienlijk goedkoper was dan een eigen abonnement. De eerste intekenaars kregen het nieuwe nummer steeds het eerst. De houder van de leesinstelling zorgde ervoor dat de bladen bij de intekenaars aan huis bezorgd en na zo'n vier dagen weer afgehaald werden. Oude jaargangen van tijdschriften werden in het gewone uitleenbestand opgenomen.

Hoe kwam men aan een leesbibliotheek?

De eerste mogelijkheid is uiteraard dat een leesbibliotheek van de grond af aan wordt opgebouwd door een boekhandelaar, nieuwe boeken, eventueel aangevuld met op (fonds)veilingen gekocht materiaal. De inbreng van een privé-bibliotheek kwam hiervoor al ter sprake. Maar het was natuurlijk makkelijker, als de gelegenheid zich voordeed, een hele complete leesbibliotheek te kopen, bijvoorbeeld via een advertentie in het *Nieuwsblad voor den boekhandel*. De inhoud van leesbibliotheken die niet in hun geheel werden verkocht, werd ook, net zoals dat bij particuliere bibliotheken ge-

beurde op boekenveilingen per lot verkocht. Dat betekent dat ze zijn beschreven in veilingcatalogi. Zoals bij Weddepohl in Amsterdam in 1854, waar een Hollandse leesbibliotheek werd verkocht waarin veel recente romans (waaronder ook *Glorioso*). Of zoals de veiling van de leesbibliotheek van J.C. en W. Altorffer te Middelburg, bij R.W.P. de Vries te Amsterdam in augustus 1896.¹⁰ Verdeeld over 908 nummers gingen duizenden boeken over de tafel. Daarbij vele ouder dan vijftig jaar (inderdaad: *Glorioso*) en vele in meer exemplaren.

Tot slot

Verder onderzoek naar negentiende-eeuwse winkelbibliotheeken is gewenst, maar het bronnenmateriaal is schaars en moet bijeengesprokkeld worden. Documentatie met harde cijfers willen we, maar ook beschrijvingen van leesbibliotheeken in romans zoals *Woutertje Pieterse*. Kwamen nieuwe leesboeken niet als warme broodjes uit de oven, voor een heel klein boekje over winkelbibliotheeken worden de ingrediënten nog verzameld. En bij de schaarste daarvan is elke kruimel welkom.

Marja Keyser, Gruttostraat 2, 1452 XH Ilpendam.

Noten

- 1 Multatuli, *Idee* 362, VWII (1951) 529.
 - 2 M. Keyser, 'The Binger manuscript', *Bibliotheca Rosenthaliana: treasures of Jewish booklore* (1994) 92.
 - 3 A. Cramer, *De pelgrim der Nederlanden* dl. 6 (1829) 52.
 - 4 B. Luger, *Wie las wat in de negentiende eeuw?* (1997) 135 en 148 noot 7.
 - 5 Het eerste supplement, uit september 1828 (*Amsterdamsche Courant* 25-9-1828) kostte 15 cent. (Wie catalogus plus supplement nam betaalde 30 cent.) Het tweede supplement verscheen in 1829, het derde in 1830, het vierde in 1832.
- Hoofdwerk*
- | | |
|-------------|---------------------|
| Ned. boeken | 506 nummers (1-506) |
| Fr. boeken | 324 (507-830) |
| Ned. toneel | 281 (t1-281) |
| Fr. toneel | 95 (t282-376) |
- 1e supplement*
- | | |
|-------------|-----------------------|
| Ned. boeken | 137 nummers (831-967) |
| Fr. boeken | 185 (968-1152) |
| Ned. toneel | 157 (t377-533) |
- 2e supplement*
- | | |
|-------------|-------------------------|
| Ned. boeken | 127 nummers (1153-1279) |
| Fr. boeken | 144 (1280-1423) |
- 3e supplement*
- | | |
|-------------|-------------------------|
| Ned. boeken | 104 nummers (1424-1527) |
| Fr. boeken | 235 (1528-1762) |
- 4e supplement*
- | | |
|-------------|------------------------|
| Ned. boeken | 70 nummers (1763-1832) |
| Fr. boeken | 87 (1833-1919) |
| Ned. toneel | 56 (t534-589) |
- 5e supplement (in hs.)*
- Ned. en Fr. boeken door elkaar, tezamen 58 nummers (1920-1977).
- 6 A. Cramer, *De pelgrim der Nederlanden* dl. 6 (1829) 39.
 - 7 *De Arke Noach's* 6e jrg. (1832/33) 41. Kruseman, *Bouwstoffen* I, 76.
 - 8 In Haarlem is een dergelijke teruggang in aantal niet te constateren (met dank aan Boudien de Vries).
 - 9 A. Cramer, *De pelgrim der Nederlanden* dl. 6 (1829) 44-45.
 - 10 Bibliotheek KVB (in UB Amsterdam).